

KNJIŽNA IN DRUGA POROČILA

Vladimir Miložjić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin 1949, str. 1—140, T. 1—59, sa 3 sl. i dva priloga u tekstu i mnogobrojnim hronološkim tabelama.

Medju mnogobrojnim radovima iz oblasti preistorije egejske i prednjeazijske, koji se poslednjih godina pojavljuju u sve većem broju, pripada delu V. Miložjića zasebno mesto. Ono to zaslužuje iz više razloga: 1. po ogromnom obilju arheološkog materijala koji je autor zahvatio sa puno znanja, a koji se proteže na teritorije od Prednje Azije do Nemačke; 2. po izvanrednom značaju zaključaka od kojih su Miložjića dovele njegove hronološke studije a kojima su, manje-više definitivno likvidirane niz pogrešnih a dobrim delom i tendencioznih postavki koje su, osobito u godinama pred drugi svetski rat bile obvladale našom arheologijom; 3. najzad, po uzornoj metodološkoj obradi materijala koji je pisac u delu proučio.

Osnovni principi Miložjićevog metoda istaknuti su u vidu pravila već na završetku njegovog uvoda, u kome je autor podvrgao reviziji ranije »pouzdan«¹ datume u okviru evropske preistorije. Miložjić je pokazao da jedan deo ovih datuma nema vrednosti s toga što se objekti na kojima se oni baziraju u matičnoj oblasti ne nalaze ograničeni na jedno kraće vremensko razdoblje (na pr. perle od fajansa egipatskog porekla koje se nalaze na evropskim lokalitetima), dok se drugi opet, u nalazištima gde su otkriveni, nisu mogli bliže stratigrafski fiksirati (na pr. pehar iz Nienhagen-a). U vezi sa tim, a podvlačeći i važnost konvergenca, na koje se takodje dosada premalo pazilo, Miložjić zaključuje (str. 4—5), da se istovremenost dva nalazišta može ustanoviti samo kod potpunog poklapanja svih elemenata materijalne kulture na njima, dok se istovremenost dveju kultura može utvrditi samo na osnovu originalnog importa ili sigurnih imitacija stranih originala, pri čemu treba voditi još posebno računa o stratigrafiji.

No odlična metodska obrada dolazi do izražaja ne samo u doslednom sprovođenju ovako postavljenih principa, već i u smišljenoj kompoziciji samog dela, majstorskom povezivanju fakata i iznalaženju glavnih i za hronologiju bitnih činjenica. Autor je u svojoj knjizi pošao jednim zaista pravilnim putem: od sigurnog i poznatog ka manje sigurnom i nepoznatom. On se naime u prvom redu oslanja na istoriske podatke iz zemalja starog Orienta, Egipta i Mesopotamije, čime, vraćajući se ad fontes u onom smislu u kome je to u preistorijskoj arheologiji stvarno moguće, stvara solidnu bazu za dalje utvrđivanje važnih hronoloških fakata.

Poglavlja o Egiptu i Mesopotamiji (str. 5—14), zapravo samo daju sliku o najnovijem stavu nauke prema problemima hronologije ovih zemalja. Tako vidimo da danas otpada ne samo visoka. Borchardt-ova, već in niska Meyer-ova hronologija, kako je to pokazao H. Stock. Tako početak vlade I dinastije pada u vreme oko 2900 godina pre n. e. Nove studije mesopotamskih izvora pokazuju s druge strane da približno u isto vreme pada i vladavina prve dinastije iz Uruka. Ovaj sinhronizam potvrđuju s druge strane i

arheološka fakta, pošto je dobro poznata činjenica o vezi Djemdet Nasr kulture koja odgovara periodu I dinastije Uruka i Negade II i kulture I egipatske dinastije.

Pošto je na taj način nadjena baza za utvrđivanje pouzdanih datuma u hronologiji, Milojčić se osvrnuo na oblast koja je blagodareći svome geografskom položaju predstavljala teritoriju gde su se dodirivali politički, ekonomski i kulturni uticaji Egipta, Mesopotamije i Male Azije, teritoriju koja predstavlja most između ovih zemalja: Siriju i Palestinu (str. 14—21). Dodirujući i interesantne podatke koj pružaju indicije, da se ovde može ustanoviti kontinuitet između paleolita i neolita preko mezolitske faze, pisac prelazi na najranije pojave neolita ovih krajeva, nalaze iz Ras Shamra V i faze A u dolini Amk, koji se odlikuju monohromnom i grubom keramikom sa ornamentikom sličnom starčevačkoj, i one iz Jericho IX, gde se pored pomenutih vrsta materijala pojavljuje i slikana keramika. Naročito su važni nalazi iz doline Amk, čiji se materijal s jedne strane vezuje za Ras Shamra i mesopotamske kulture sa slikanom keramikom, a s druge strane za nalaze iz Mersin-a u Kilikiji, počev od sinhronizma Mersin XVII — Amk B. Pri tome Amk G odgovara periodu Djemdet Nasr, čiji se elementi nalaze u Mersin XIII—XII. Kako se Mersin XII može sasvim pouzdano vezati za pojave na zapadu Male Azije, dobijena je time i solidna baza za proučavanje hronologije ove oblasti na koju autor prelazi u sledećem poglavlju (str. 22—32).

Ovde velika zasluga pripada Milojčiću u tome što je uspeo da bolje osvetli hronološki razvoj predtrojanske kulture u Maloj Aziji, što mu je pošlo za rukom na osnovu tipološkog izdvajanja pojedinih grupa nalaza u Tigani-u, koje se na pojedinim nalazištima nalaze i odvojeno u zatvorenim nalazima, i hronološkog reda Kum Tepe Ia (Tigani I—II) — Kum Tepe Ib (Tigani III) — Kum Tepe II (Troja I). Nesumnjiva veza Tigani II — Mersin XII pruža osnove za absolutno hronološko datiranje, pošto se u Mersin XIII—XII, kako je već istaknuto, nalazi i Djemdet Nasr keramika, čime je za Tigani II dobijen datum oko 2900—2800 godina pre n. e. Za utvrđivanje hronologije Troje Milojčić se poslužio povezivanjem u tri pravca: ka unutrašnjosti Male Azije (Alishar Hüyük, Alaca, gde je u grobovima koji odgovaraju blagu Troje II nadjena i kama kakve su poznate iz kraljevskih grobova u Uru), što pruža datum oko 2500—2250 za uništenje Troje II, ka Kritu, gde nalazi daju naslutiti da je faza Tigani III doživela period prelaza EM I—EM II, koji se daje hronološki dosta tačno fiksirati, i ka Grčkoj na osnovu ranoheladskih nalaza u Troji, od kasnih slojeva Troje I.

Pošto je na ovaj način ustanovio jedan lanac srazmerno pouzdanih datuma od Mesopotamije preko Male Azije do ruba Balkanskog Poluostrva, Milojčić se trudi da ovu poslednju teritoriju poveže takvim lancem i sa Egiptom, posredstvom Krita (str. 52—57). Ovde je naročito važno što je autoru pošlo za rukom da pokaže potrebu snižavanja proizvoljnih datuma Evans-a i Pentlebury-a za kritski neolit, što je, kako smo već na drugom mestu podvukli od vanrednog značaja za razumevanje početaka vinčanske grupe.¹ Ovo snižavanje hronologije izvršeno je sasvim ubedljivo na osnovu nesumljivog uticaja koji su na kasno neolitske kamene vaze Krita imali kameni sudovi iz vremena Chasechemui-a i III dinastije, što za ovaj period pruža kao terminus post quem datum oko 2700 godina pre n. e. Datiranje ranominojskog perioda II utvrđuju nalazi kamenih sudova nastalih pod uticajem onih iz IV—V dinastije u grobovima u Mochlos-u, u vezi sa čim Milojčić početak faze EM II stavlja oko 2600 godina pre n. e. Napominjem da sam na drugom mestu, u vezi sa mojim datiranjem početaka Vinče i Troje I oko 2600 pre n. e. predložio za početak ranoheladskog perioda i ranominojskog II, datum oko 2550 godina pre n. e.,

¹ M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), 156 i d.

u toliko pre što 2700 pretstavlja terminus post quem za kasni neolit Krita, a izmedju ove faze i ranominojske II treba još interpolirati subneolitsku fazu i ranominojski period I. Datiranje ranominojske faze III utvrđuje činjenica da se na Kritu od kraja ranominojskog II do srednjeminojskog I nalaze dugmasti pečati (Knopfsiegel), koji se u Egiptu nalaze u periodu V—XI dinastije što za EM. III daje terminus post quem 2560 godine pre n. e. Hronologija srednjeminojske faze obezbedjena je od ranije poznatim vezama MM. II a—b sa nalazima XI—XII dinastije, koje potvrđuju i nalazi van Egipta i Krita, kao u grobovima iz Ras Shamra.

Naredno poglavlje (str. 37—45) posvećeno je Grčkoj. Ovde se Milojčić najpre zadržava na relativnoj hronologiji, izdvajajući pre obeju faza Sesklo grupe (Tsani Magula I — solid style, Tsani Magula II — linear style) i jednu presesklo fazu, vrlo srodnu sa najstarijim pojavama starčevačke grupe, a čije postojanje dokazuje samostalno pojavljivanje materijala ove vrste na nekim nalazištima (Argissa). Inače se autor naročito trudi da dokaže da posle Sesklo faze kulturne grupe Grčke idu sledećim redom: Dimini-Larisa-ranoheladska kultura. Osnov za ovaj zaključak pruža mu u suštini ispravno mišljenje da mešani slojevi na pojedinim nalazištima sa više slojeva ne moraju značiti istovremenost dveju kultura, a da se u zatvorenim nalazima pojedine ove kulturne grupe nalaze uglavnom izdvojeno. Za apsolutnu hronologiju pružaju mu osnove nalazi minijske keramike sa Kamares materijalom u Filakopi i Egini, kao i nalazi ranoheladskog materijala na ovom poslednjem nalazištu, zajedno sa kikaladskim importom Siros-grupe, koji se na Kritu javlja u fazi EM. II, što pruža paralelu EM. II — ranoheladska kultura. Autor takodje podvlači da ova visoka hronologija isključuje mogućnost Dimini migracije iz kompleksa Kukuteni, što sam, na drugom mestu detaljno razradio.²

Sa preistoriskom Grčkom stoji u tesnoj vezi i neolit i rano bronzano doba Makedonije, čiju hronologiju Milojčić u vezi sa tim obrađuje (str. 44—49). Osnovu za hronologiju pruža mu ovdje paralela ranoheladske kulture sa ranim bronzanim dobom Makedonije, koja je svakako nesumnjiva, dok mu terminus ad quem za kraj ranog bronzanog doba pružaju nalazi minijske keramike pri kraju ranog i u srednjem bronzanom dobu, i oni ranoheladske faze III i Kritsani VI. Na zanimljivo gledište autora da se izmedju Servia faze i tzv. late neolithic Makedonije koji u potpunosti odgovara Larisi i Vinči, umeće u celoj Makedoniji jedna srednje neolitska faza koju autor pokušava da dokumentuje stratigrafijom nalaza u Akropotamo na donjoj Strumi, gde sloj slikane keramike sa spiralom sleduje onom sa slikanom keramikom bez spirale.

Pošto je na taj način utvrdio hronologiju oblasti bliže vezanih za Egeju, prelazi autor na unutrašnjost Balkanskog Poluostrva. U prvom redu je obradjena Bugarska-južna Trakija (str. 49—59). Milojčić je ovde dao odličan sažet pregled stratigrafije nalazišta Veselinovo, Junacite i Sveti Kirilovo, uključujući kod ovog poslednjeg nalazišta i rezultate iskopavanja K. Bittel-a. U suštini slaže se Milojčićeva relativna hronologija potpuno sa mojim zaključcima koje sam o tom pitanju izneo na drugom mestu.³ Za apsolutnu hronologiju autor se oslanja na nalaze minijske keramike na Velikoj Humskoj Čuki gde se, kao u Junacite III, nalaze i sudovi sa šiljatim dnom, i na tesnu vezu ovih nalazišta sa ranim bronzanim dobom Makedonije i ranoheladskim kompleksom. Na vrednost podataka koje pružaju nalazi sa Humske Čuke vratićemo se u kasnijem izlaganju.

I pri obradi rumunskog materijala (Boian, Gumelnica, Salcuca, Kukuteni), slažu se Milojčićevi zaključci u potpunosti sa mojima, sem utoliko

² Isti, Ka problemu Dimini migracije, Glasnik Zemaljskog muzeja VII (1952), 27 i d.

³ M. Garašanin, Sveti Kirilovo-Bubanj, Starinar II (1951), 15 i d.

što on, po mom mišljenju, početke Kukuteni kompleksa datira previsoko, o čemu sam ponovljeno izneo dovoljno argumenata na drugim mestima.⁴

Materijal iz Srbije obradjen je posebno u poglavlju Moravsko-Vardarska dolina (str. 65—70) i severna Srbija i Banat (str. 70—81). Za Moravsko-Vardarsku dolinu osnovu proučavanja pružaju piscu nalazi iz Pavlova (nepublikovana iskopavanja A. Oršića-Slavetića), Bubnja, Gradca i Pločnika. Autor pravilno ocenjuje celokupnu relativnu hronologiju ovih grupa, pa i nalazišta. Naročito su odlično ocenjeni počeci Gradca u odnosu na vinčanski kompleks, u čemu sam potpuno saglasan sa Milojevićem. O pitanju Pločnika i završetka života na Gradcu, biće govora u daljem izlaganju. Obradjujući materijal iz Starčeva deli ga autor u četiri hronološki izdvojene faze, dok kod obrade Vinče zadržava podelu na stupnjeve A—E koju je dao F. Holste. Na drugom mestu naveo sam razloge zbog kojih ovu podelu, iako je ona u osnovi potpuno tačna, smatram podesnije da zamenim podelom sa drugim nazivima i to: vinčansko-tordoška faza (I—II) i vinčansko-pločnička faza (I—II). Za apsolutnu hronologiju Milojeviću pružaju značajne podatke import i uticaji ranog bronzanog doba juga u vinčanskom kompleksu za koje on ističe da počinju od njegove faze B2. Ovakvi elementi nalaze se zapravo i u samoj Vinči već u njegovoj fazi B1, t. j. od početka vinčansko-tordoške faze II. Time i datum oko 2600 godina pre n. e. za početak vinčansko-tordoške faze I postaje verovatniji od višeg datuma koji predlaže Milojević, pogotovo uzme li se u obzir moj predlog za snižavanje početaka EM. II. (oko 2550), što povlači za sobom i isti datum za početak ranoheladske kulture.⁵

Srem i Slavoniju tretirao je Milojević kao zaseban kompleks (str. 82 do 90). I ovdje su najstarije pojave starčevačke kulture, iako su stratigrafski podaci iz Sarvaša prilično nesigurni, kojoj sledeju kulturni kompleksi koji Milojević s puno prava usko vezuje za Vinču i Lengyel, iako u njemu postoje i izvesne odlike koje ga unekoliko izdvajaju i povezuju sa Butmirom (u novije vreme i sa Milojeviću još nepoznatom Bilom). Za hronologiju značajni su nalazi kalupa za metalne kame u badenskom sloju Sarvaša, u kojima su radjeni predmeti kakvi su poznati iz ostave u Polyochni i pripadaju kraju ranog bronzanog doba u Egeji, kao i nalazi ljubljanske keramike u gornjim slojevima Vučedola, što omogućuje i povezivanje sa kompleksom zvonastih pehara koji su sa Ljubljanskog Barja dobro poznati.

Zaključci do kojih je došao Milojević tretirajući probleme madjarskog neolita potpuno se poklapaju sa mojim rezultatima u tome pogledu.⁶ Oni se tiču neopravdanosti genetskog reda Bük-potiske kulture koji je postavio Tompa, kao i neizdvajanja lengyelskog kompleksa od potiske kulture, i povezivanja Lengyela sa nizom drugih kulturnih grupa (slikana moravska keramika, Aichbühl, Jordansmühl).

U daljim poglavljima: Moravska i Češka (str. 95—97), srednja Nemačka (str. 97—99), severozapadna Evropa (str. 100—105), ograničio se Milojević na sumarne preglede u kojima iznosi samo veći broj pouzdanih nalaza značajnih za hronologiju. Ovdje ćemo dati samo glavne hronološke redove koje autor tom prilikom utvrđuje. U Moravskoj (slično tome i u Češkoj): trakasta grnčarija — Szelisz-ka grupa (starija keramika sa ubodima — Stichbandkeramik) — starija slikana moravska keramika (mladja kermika sa ubodima) — mladja slikana moravska i Jordansmühl (starija kultura levkastih pehara — Trichterbecher) — srednja faza levkastih pehara (starija badenska grupa) — mladja faza levkaste keramike i mladja badenska

⁴ Isti, Hronologija, 128 i d.; Glasnik Zem. muzeja, loc. cit., 54 i d.

⁵ Isti, Zur Frage des Beginns der Vinča-Kultur, Archaeologia Jugoslavica I (u štampi), gde je razradjena i podela vinčanskih faza.

⁶ Isti, Die Theisskultur im jugoslawischen Banat, 33; Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1943—1950), 125 i d., Hronologija, 116 i d.

grupa (vrvčasta keramika — Schnurkeramik). Slični su odnosi i u srednjoj Nemačkoj gdje treba dodati još i zapažanje da rössen-ska kultura odgovara münchhofen-skoj odnosno jordainsmühl-skoj grupi, dok se vrvčasta keramika nalazi tek u vremenu Walternienburg II, što odgovara badenskoj grupi. U severozapadnoj Nemačkoj takodje se vrvčasta keramika nalazi na kraju hronološkog razvoja neolita.

U završnom poglavlju (str. 106—111), izvodi Miložčić zaključke koji proizlaze iz celokupnog ranijeg izlaganja. No, ovi zaključci ne tiču se hronologije u užem smislu: naprotiv, Miložčić je sa puno prava svoje rezultate u pogledu hronologije upotrebio samo kao bazu za izvodjenje zaključaka o kulturnim odnosima i problematici porekla neolitskog doba. Ovi su zaključci potpuno ispravni: autor ističe da se poreklo čitavog niza kulturnih grupa Balkana koje delom prelaze i u srednju Evropu (Starčevo, Vinča, Lengyel, Jordansmühl, Bubanj, Baden i t. d.) ima tražiti u uticajima sa juga i jugoistoka, pri čemu mora ostati otvoreno pitanje u kojoj se meri ovde uvek može govoriti o migracijama, ili je nekad samo u pitanju prenošenje uticaja. Sa ovim kulturnim talasima stoji svakako u vezi i širenje metala u Evropi. Ovo gledište Miložčića izgleda danas, posle interesantnih rezultata Cl. F. A. Schaeffer-a, još verovatnije, pri čemu moram ponoviti da se postavlja pitanje u kojoj se meri može kod metalnih nalaza govoriti o importovanim predmetima, ili se radi o impulsu koji su sa sobom doneli oni koji su u Evropi tražili nova ležišta rude.⁷ Na vezu sa jugom ukazuje i kult boginje majke. Osvrćući se na problem Indoevropska Miložčić je istakao nemogućnost vezivanja vrvčaste keramike za indoevropsku ekspanziju, sa kojom se ne mogu vezati ni kamene bojne sekire koje se u Prednjoj Aziji pojavljuju mnogo ranije no na severu, ni kuća tipa megarona. Tako se, kao kuća od karata, definitivno srušila čitava veštački iskonstruisana tvorevina nordiske teorije, kojoj je Miložčić svojom hronologijom zadao jedan od najtežih udaraca. Analizirajući dalje problem Indoevropska autor sa puno prava konstatuje da bi se arheološki moglo zaključiti da se već u rano bronzano doba nalaze na Balkanskom Poluostrvu Indoevropski. No, koliko je god odlučno, sa neumitnom, rekao bih matematskom logikom, autor doprineo rušenju nordijske teorije, isto toliko je on, sa punim pravom obazriv u donjašnju suda o indoevropskom problemu. Miložčić je pravilno ocenio da nam za rešenje ovoga komplikovanog problema još uvek nedostaje potreban materijal. S toga je i njegov zaključak da ćemo u tome pitanju moći govoriti tek onda kada nam postanu potpuno jasni etnički i kulturni odnosi preistoriskog doba pravilan, isto onako kako je bila pravilna i celokupna metoda i postavka njegovog dela.

Mnogobrojne i pregledne hronološke tabele olakšavaju praćenje piščevog izlaganja o hronološkim odnosima u pojedinim kulturnim grupama. Delo je popraćeno tablama na kojima su prikazani objekti koji pružaju čitaocu uvid u glavne odlike kulturnih grupa koje su u knjizi obradjene. Ipak, treba istaći da je ovde izbor možda mogao biti nešto potpuniji. Tako bi bilo veoma korisno da je jednom tablom prikazan i tipični materijal iz Sirije i Palestine koji je od tolike važnosti za pravilno razumevanje veza Male Azije sa drugim oblastima bliskog Istoka.

Potpuno je jasno da je Miložčić, obrađujući onako ogroman i dispartan materijal sa jednog širokog područja, kakav nalazimo proučen u njegovoj knjizi, morao da ostavi po strani mnoge detalje i nerešena pitanja. Idući za stvaranjem jasne celine, za opredeljenjem osnovnih crta jednog razvoja čijeg se proučavanja u tome obimu i toliko detaljno niko pre njega nije latio, autor je obradu morao izvršiti, da se tako izrazim, u izvesnom smislu stilizovano, tražeći prvenstveno ono što je tipično bitno, glavno. Da se u jednoj ovako stvorenoj slici mogu učiniti izvesni retuši,

⁷ Cl. F. A. Schaeffer, *Ugaritica II* (1949), 49 i d.

samo je po sebi pojmljivo: mnoga pitanja koja je pisac skicirao, moraju tek sada da se detaljnije prouče i razrade. Pisac se nije mogao upustiti u čitav niz problema koji, izgleda mi, u današnjem stanju nauke moraju ostati otvoreni. Isto tako bilo mu je nemoguće, da se upusti u izvesne druge probleme, kao pitanja retenzionih i retardirajućih pojava u materijalnoj kulturi izvesnih područja. Nesumnjivo da to za njega nije bitno. No s obzirom na činjenicu da ovakva pitanja mogu i moraju biti od značaja za rešavanje arheoloških problema užih područja, da oni predstavljaju i jedan od važnih zadataka regionalnih arheoloških proučavanja želeo bih da ovom prilikom ukažem makar na neka od njih koja su ili vezana direktno za tle Balkanskog Poluostrva ili pak za pojave materijalne kulture udaljenijih oblasti koje direktno ili indirektno stoje u vezi sa Balkanom.

Medju otvorenim pitanjima koja se postavljaju u vezi sa Miložčićevom knjigom istakao bih sledeća:

1. Probleme najstarijeg neolita u oblasti Sirije i Palestine. Jasno je da ova pitanja za dugo neće moći dobiti ni približno definitivnan lik s obzirom na još uvek neznatnu ispitanoost pomenutih teritorija i, s druge strane, na razvoj arheoloških istraživanja u ovim krajevima koja svakim danom donose sa sobom nove momente. Kao posebno važna pitanja istakao bih ovde sledeća:

a) Problem najstarijih neolitskih slojeva u Mersinu, pošto, prema najnovijim rezultatima na ovom nalazištu računamo danas sa punim XXVI slojeva,⁸ dok je Miložčić operisao samo sa XVII slojeva i dva ranija sloja A i B.

b) Pitanje odnosa izmedju Jericho IX, Ras Shamra V i Amk A. Miložčić je i sam u vezi sa pojavom slikane keramike postavio pitanje da li se možda u Jericho IX ne radi o jednom dužem zadržavanju ranijih oblika u jednoj kasnijoj fazi, gde se oni spajaju sa poznijim elementima. No, u vezi sa ovim, valja postaviti i pitanje Ras Shamra. Ako Ras Shamra V tipološki odgovara Amk A, što izgleda bezuslovno tačno, vremensku paralelu Amk C, Ras Shamra IV b potvrđuje pojava Samarra elemenata u oba kompleksa. Samarra elementi javljaju se i krajem faze Amk B (str. 18). No u svakom slučaju značilo bi da onda ovde moramo računati sa jednim prekidom u životu u Ras Shamra, sa kojim koliko mi je poznato ne računamo istraživač toga nalazišta.⁹ Ili je, takodje, moguće da Ras Shamra V, zadržavajući tipološke odlike ranijeg vremena, hronološki već pripada kasnijoj fazi, pri čemu bi ovaj sloj mogao brez prekida da prelazi u fazu Ras Shamra IV b. Ovo pitanje izgleda da zasada mora ostati bez odgovora.

2. Pitanje jednog kompleksa srednjeg neolitskog doba sa slikanom spiralnom dekoracijom u Makedoniji, koji je pretpostavio Miložčić, takodje bih ostavio otvoreno. U vezi sa ovim pitanjem ukazao bih na sledeće činjenice:

a) Izgleda mi nepouzdanu uopštavanje prilika na celoj makedonskoj teritoriji, koja u preistorisko doba nije morala činiti jednu nesumnjivu kulturnu celinu. Svakako je moglo biti i veće razlike izmedju centralne i istočne Makedonije, široko otvorene prema Egeji, bliske maloazijskom kompleksu, postavljene u samom pravcu vardarskog puta, preko koje je neminovno morao prelaziti svaki uticaj u pravcu jug—sever, i zapadne i južne Makedonije, planinske, van prometa, van glavnog puta, vezane za centralnu kulturnu oblast sporednim rečnim dolinama (Haliakmon, Crna). Na postojanje razlika u razvoju ovih oblasti, ako i za kasnije vreme, ukazao je i W. A. Heurtley.¹⁰

⁸ K. Bittel. Zur Chronologie der anatolischen Frühkulturen, Reinecke Festschrift (1950), 25.

⁹ Cl. F. A. Schaeffer, Ugaritica I (1959), 5 i d.

¹⁰ Prehistoric Macedonia (1959) 85 i d., 89.

b) Iz zapadne Makedonije nisu mi dosada poznati stratificirani nalazi koji bi potvrdjivali Miložićevu hipotezu.

c) Izvesne indicije, na koje ćemo se kasnije vratiti u vezi sa problemima retencionih pojava, kao da potvrđuju izvestan poseban razvoj u zabačenim oblastima zapadne Makedonije.

3. Miložićeva podela starčevačke grupe u 4 faze¹¹ je tipološki opravdana, zasnovana i na oskudnim podacima iz literature i na izvesnim opažanjima sa pojedinih nalazišta. Ipak, ona se u izvesnom smislu mora sačekat i potpunu obradu materiala iz samog Starčeva koja je još uvek u toku. Ovde treba primetiti sledeće:

a) Miložić je, izgleda mi, otišao predaleko u povezivanju izvesnih odredjenih pojava, detalja u tehnici i oblicima, za odredjene faze onog razvoja koji u Starčevu pretpostavlja. Ako je nesumnjivo sigurno da su izvesne pojave kao žrtvenici ili reljefne pretstave specijalno vezane za Kereš grupu (Starčevo IV), da će slikana dekoracija bez spirale primarno biti svakako starija od one sa spiralnom dekoracijom i dr., nejasno je na primer po čemu autor pojavu bradavičaste drške vezuje tek za fazu II,¹² ili izvesne tehnike pripisuje isključivo odredjenim fazama.

b) Treba voditi računa o tome da su kod nas sistematski koliko toliko ispitana samo nekoliko nalazišta sa starčevačkim materijalom, koji je međutim publikovan svuda sasvim nepotpuno. O nalazištima na kojima nije vršeno iskopavanje nemoguće je samo prema površinskim nalazima doneti definitivni sud i pripisati ih odredjenoj fazi.

c) Kod današnje nedovoljne ispitivosti starčevačke grupe i njenog poznavanja iz niza slučajnih nalaza, trebalo bi uzeti u obzir i regionalnu, ne samo hronološku razliku. Nesumnjivo je na primer da većina nalazišta iz Banata kao i ona u Madjarskoj, pripadaju najkasnijoj fazi. No možda bi iskopavanja na ovim nalazištima mogla pružiti i iznenadjenja. A takva iskopavanja nisu vršena. Izgleda mi na primer još uvek nedovoljno jasno da li se uvek u ovim oblastima nedostatak slikane keramike ima tumačiti pripadnošću jednoj kasnoj fazi starčevačke grupe, ili bi se tu moglo raditi i o regionalno uslovljenoj pojavi. Ne bi bilo isključeno da nova iskopavanja bitno prošire naša znanja u tome pitanju.

4. Mislim da treba ostaviti još otvorena i izvesna pitanja u vezi sa kompleksom Srema i Slavonije. Ovde je Miložić svakako sasvim pravilno ocenio kulturu Bapske kada ju je vrlo usko povezao za Vinču i Lengyel, koji su i sami međusobno veoma srodni. Autor je pri tome istakao izvesne specifične elemente koji Bapsku i njen kulturni kompleks izdvajaju od Vinče. Takvi su oblici pehara na nozi i piriformni sudovi, kao i gruba, t. zv. Muscheltonkeramik. Veću starost ovog poslednjeg kompleksa svakako potvrđuju nalazi iz Sarvaša. No ne izgleda mi sigurno da se dvama gore pomenutim oblicima sudova može pripisati onako velika starost kako to želi Miložić. Protiv toga izgleda mi da govore sledeće činjenice:

a) Ako je naselje u Bapskoj živelo vrlo dugo, tako da vremenski odgovara celokupnoj vinčanskoj kulturi, morala bi se ovde očekivati i izvesna evolucija u keramičkim oblicima. Setimo se samo da u vinčanskoj kulturi oblik bikonične zdele koji je u osnovi uvek isti, vremenom doživljuje takvu evoluciju, da se menja čak i u toku jedne iste faze vinčanske kulture. U Bapskoj izgleda da to ne bi bio slučaj sa pomenutim oblicima, jer se Miložić i za raniju i za stariju fazu, kao na ilustraciju svoga iz-

¹¹ Detaljno obradjeno u Körös-Starčevo-Vinča, Reinecke Festschrift (1950), 108 i d.

¹² Ibid., 110.

laganja, poziva na iste predmete (str. 86—87, T. 38, 1, 2, 5, 6). Već ova pojava izgleda malo verovatna.

b) Iz izlaganja R. R. Schmidt-a o Bapskoj¹³ ne dobija se onakva slika kakvu nam o tome pitanju iznosi Miložčić. O peharima na nozi Schmidt doslovno kaže (op.cit., 121): »Sie haben einen niedrigen, die aus den oberen Lagen auch einen hohen durchbrochenen Fuss«, a o piriformnom sudu: »Als Leitform der späten Bandkeramik erscheint die... knaufförmige Butmirvase«. Ovo bi govorilo u prilog kasnijeg datiranja ovih pojava u okviru kulture Bapske.

c) U svojoj Hronologiji vinčanske grupe datirao sam nalaze koji nas ovde interesuju u period vinčansko-pločničke faze, navodeći u vezi sa tim i svoje argumente.¹⁴ Ovakvu hronologiju danas još jednom potvrđuju nalazi iz Neba. Ako i dopustimo da se u Bapskoj može računati sa izvesnim vremenskim prioritetom u odnosu na pojave butmirskog kompleksa, ipak je to još uvek nedovoljno za izvodjenje zaključaka o njihovoj previsokoj hronologiji. Otuda ostajem sklon da i dalje po tome pitanju zadržim svoje ranije izraženo mišljenje. Da ovde nisam potpuno afirmativan jedini je razlog u tome što Schmidt u svome izlaganju često nije dovoljno precizan i siguran, a Miložčić, kao učesnik iskopavanja u Bapskoj možda iz autopsije poznaje izvesne činjenice koje kod Schmidt-a nisu sasvim precizno prikazane.

Nameravam da se u kratkim potezima osvrnem i na pitanje retardiranja i retencionih pojava u materijalnoj kulturi izvesnih oblasti. Pri tome ponovo podvlačim da ovim izlaganjem želim da u prvom redu dam potstrek za sistematska ispitivanja u tome pravcu. Zaključci koje izvodim ostaju u današnjem stanju nauke bar jednim delom spekulativni i ne mogu se shvatiti ni kao definitivni predlog za rešenje pojedinih pitanja. Sa retencionim pojavama mogli bismo računati u sledećim slučajevima:

1. U izvesnim krajevima obuhvaćenim kompleksom Tigani kulture. U tome smislu ukazuje sledeće:

a) Sam Miložčić podvukao je da se verovatno ima računati da je Tigani grupa doživela period prelaza u ranominojsku fazu. Bez obzira na moj predlog izvesnog apsolutno hronološkog snižavanja ranominojske faze II, pouzdana vremenska paralela EM II — početak ranoheladske faze — kraj Troje I, nameću u tom slučaju zaključak o izvesnoj vremenskoj paraleli Tigani-Troja I.

b) Miložčić je podvukao (str. 24) da je u Herajonu I, koji odgovara Troji II nadjeno i materijala tipa Tigani, što se po njemu može objasniti ili zaostacima jedne ranije kulture ili poremećajima u sloju. Ako bi bilo tačno ono prvo došli bismo opet do zaključka o izvesnom dužem vremenskom održavanju Tigani kompleksa, makar u pojedinim krajevima.

2. U kompleksu Dimini-Larisa-ranoheladska kultura. Gledište V. Miložčića u tome pogledu razlikuje se od stava mnogih istaknutih preistoričara. Na drugim mestima naveo sam i svoje razloge zbog kojih smatram da se izvestan, makar i regionalno uslovljeni paralelizam pomenutih kompleksa mora uzeti u obzir.¹⁵ U ovom pogledu učinio bih sledeće primedbe i dopune:

a) Argumentisanje sa mešovitim slojevima ne može se stvarno smatrati sasvim sigurnim, kako je to podvukao i Miložčić. Ovde bi bile potrebne revizije na osnovu potpuno moderno vodjenih iskopavanja. Medjutim mi ipak slučaj Canglija gde se keramika tipa Gla 2 i Gla 3 javlja u slojevima IV

¹³ Die Burg Vučedol (1945), 121 i d.

¹⁴ M. Garašanin, Hronologija, 92 i d.

¹⁵ Ibid., 156. Up. moju kritiku rada F. Schachermayr-a, Die orientlich-mittelmeerischen Grundlagen der europäischen Chronologie, Acta Archaeologica (Ljubljana), II, 2 (1951), 243 i d.

do VII izgleda od značaja. I sam Miložčić ne može za njega naći potpuno sigurno objašnjenje: dok u svojoj *Chronologie* smatra da se ovde radi o importu iz oblasti u kojima cveta kultura ovoga tipa (>donauländisch<) (str. 42 i nap. 53), dotle kasnije ističe mogućnost da se radi o poremećajima u sloju.¹⁶

b) U vezi sa mojim novim datiranjem početaka vinčanske grupe u odnosu na Troju I (Troja I = početak vinčansko-tordoške faze), otpada mogućnost posrednog dokazivanja izvesne istovremenosti Dimini-ranoheladske doba. No, pri tome ostaje u važnosti izvesni vremenski paralel za rane vinčansko-tordoške faze i Diminija, pošto se sud Dimini tipa javlja u Vinči krajem perioda Vinča — Tordoš I — posle čega nastaju i jasni uticaji ranog bronzanog doba juga. Time opet indirektno dolazimo do zaključka o izvesnom vremenskom paralelizmu Dimini-Larisa.

c) Argumenat koji navodi Miložčić da se u slojevima i jamama grčkih nalazišta nikada ne nalazi zajedno materijal tipa Dimini i ranoheladske faze (str. 59, br. 5), ali da se prvi može pojedinačno naći zajedno sa keramikom tipa Larisa, takodje ukazuje na izvesne, možda i lokalno uslovljene retencione pojave.

d) Možda na izvestan duži život tesalske Rachmani kulture u izvesnim delovima Tesalije ukazuje i materijal iz Crnobuki, ukoliko bi se ovde sigurno imalo računati sa jednim kasnoneolitskim slojem mladim od makedonskog late neolithic.¹⁷ Crusted ware iz Crnobuki tesno se vezuje s jedne strane za onu iz Bubnja a s druge za keramiku Rachmani faze u Tesaliji. Između ove i relativno mladog nalazišta u Bubnju postoje i druge pojave koje kao da ukazuju na vezu, možda čak i import.¹⁸ Uzimajući u obzir kao stalnu činjenicu izvestan vremenski prioritet pojava na jugu nad onima na severu ipak bismo morali doći do zaključka o izvesnom snižavanju završnog datuma Rachmani kompleksa.

5. Zanimljiv je i slučaj sa slikanom keramikom iz Vinče, koji bi ukazivao na izvesne retencione pojave u kompleksu slikane keramike severnog Balkana. Miložčić je sklon da pojave starčevačkih elemenata u slojevima Vinče mladim od 8 m dubine objasni poremećajima u sloju. No u vezi sa tim treba primetiti da je broj nalaza slikane keramike iznad sloja zemunica srazmerno prilično veliki.¹⁹ S druge strane iz sloja zemunica poznato je veoma malo slike keramike koje bi verovatno bilo više da je materijal poremećajem slojeva dospao u više niveo.²⁰ Otuda sam skloniji da ovde pretpostavim dodir sa izvesnim kompleksom retencionog karaktera, kakav je na jugu Olint a u Rumuniji kompleks slikane erdeljske keramike. Da li su vinčanski komadi poreklom iz ovoga ili možda nekog drugog još nedovoljno poznatog kompleksa zasada je teško odlučiti.

Pored ovde učinjenih primedbi kojima je zapravo cilj da ukažu na niz problema koji se u vezi sa preistorijom jugoistočne Evrope postavljaju, postoje izvesni manji detalji u hronologiji i argumentaciji V. Miložčića sa kojima se ne bih mogao složiti. Takvi su slučajevi:

1. Slika koju kratko iznosi Miložčić o karakteru neolitskih nalazišta u N. R. Makedoniji nije u potpunosti tačna. Autor se morao često služiti po-

¹⁶ Gnomon 22 (1950), 18 i d.

¹⁷ M. Garašanin, Preistorijski nalazi iz Crnobuki kod Bitolja, *Acta Archaeologica* III, 2 (1952).

¹⁸ A. Oršić-Slavetić, Bubanj, Eine vorgeschichtliche Ansiedlung bei Niš, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften* IV, 1—2 (1940), 52, Abb. 21.

¹⁹ M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča II* (1956), 129 i d. i odgovarajuće slike.

²⁰ Vasić publikuje svega jedan komad, *ibid.*, sl. 275.

dacima o materijalu koje su dali drugi pisci, ne nalazeći se u mogućnosti da materijal upozna iz autopsije. Tako se za Makedoniju (str. 65) autor uglavnom oslonio na Fewkesa, čiji su podaci dobrim delom netačni. U vezi sa tim treba primetiti:

a) Netačno je da u Makedoniji postoje rano neolitski idoli. Predmeti na koje misli Milošević zapravo su idoli Rachmani tipa iz Crnobuki, koje je Fewkes prikazao pogrešno, ne dajući njihove reprodukcije.

b) Milošević se poziva na pojavu crusted ware, ali ne navodi da je ova keramička vrsta znatno redja od tipične keramike tipa Gla I, koja zapravo primenjuje motive koje pominje Milošević. I ovde greška potiče od Fewkesa koji izgleda nije razlikovao postojeće vrste slikane keramike.

c) Lokalitet Zemljanik kod Roštana koji pominje Milošević, stvarno se zove Zmejanik.

2. Iako je Milošević odlično ocenio početak naselja na Gradcu kod Zlokućana, ne bih se složio sa njegovim datiranjem završetka ovog naselja, kao i sa svim njegovim razmatranjima u pogledu vremenskog odnosa Gradca i Pločnika. U tome pogledu upućujem na svoju detaljnu obradu toga materijala na drugom mestu.²¹

3. I ocena Humske Čuke koju daje Milošević, sledjući u tome dobijenim podacima nije potpuno tačna. Svakako je tačan podatak o debljini sloja koji navodi autor. No već je onda sumnjivo da se na 6,40 m kulturnog sloja nalazi jedan jedini kulturni horizont. Inače, materijal je daleko od toga da bude onako jedinstven kako to misli Milošević i da pripada uglavnom fazi Bubanj-Hum II. Na Humskoj Čuki obilno je zastupljen i materijal faze Bubanj-Hum I. Svakako da definitivno rešenje ovoga problema, pogotovu u vezi sa tim što na Humskoj Čuki nedostaje crusted ware Oršičevih stupnjeva II b—c, mogu da pruže samo nova iskopavanja, pošto dnevnik radova na ovom lokalitetu nije sačuvan. No, u vezi sa tim, nalazi minijske keramike sa Humske Čuke ne mogu imati onu vrednost koja bi im inače pripadala. Nalaz iz Vrtača čini verovatnim da ona stoji u vezi sa bubanjsko-humskom fazom II, te takvo datiranje možemo danas ipak uslovno primiti, iako će i ovde odlučno rešenje doneti dalji radovi.

4. Kod kratke ocene zapadnobugarskog kompleksa slikane keramike (str. 55), potkrala se Miloševiću greška, pošto, kako vidimo iz dela Gaul-a (17), ovde i kod slikanja belom bojom postoje krivolinejni ornamenti, što je svakako od interesa.

Da su se u delu ovako velikih razmera javili i nekoliko lapsusa (na str. 60 u listi rumunskih nalazišta na kojima je ustanovljen hronološki odnos Boian A — Gumelnica, umesto Tangaru spominje se Petru Rares), sasvim je razumljivo. Činjenica da autor obradjujući materijal iz Rumunije operiše sa pojmovima Gumelnica A—C (str. 60—64), dok u završnoj hronološkoj tabeli upotrebljava naziv Gumelnica I—III, nije od bitne važnosti, iako kod nedovoljno upućenog može da stvori izvesnu konfuziju.

Uzeto u celini i u detaljima delo V. Miloševića daleko prevazilazi značaj običnog priručnika u kome čitalac može naći osnovna obaveštenja o čitavom nizu problema i pojava. Svojom koncepcijom, obradom i zaključcima, ono predstavlja osnovu za svaki ozbiljan dalji rad na polju preistorijske hronologije jednog velikog područja. U tome je delo, neophodno i nezamenljivo za svakoga preistoričara koji se trudi da izlazeći iz domena običnog publikovanja materijala, zahvati i pitanja šireg značaja koja treba da pruže potpuniju sliku o preistoriskom životu i kulturi oblasti koju ispituje. Neophodno i nezamenljivo ostaće ono svakako za dugi niz godina. Knjiga V. Miloševića predstavlja datum u istoriji arheološke nauke u Evropi.

M. V. Garašanin

²¹ M. Garašanin, Hronologija, 100 i d. (Gradac); 104 i d. (Pločnik).